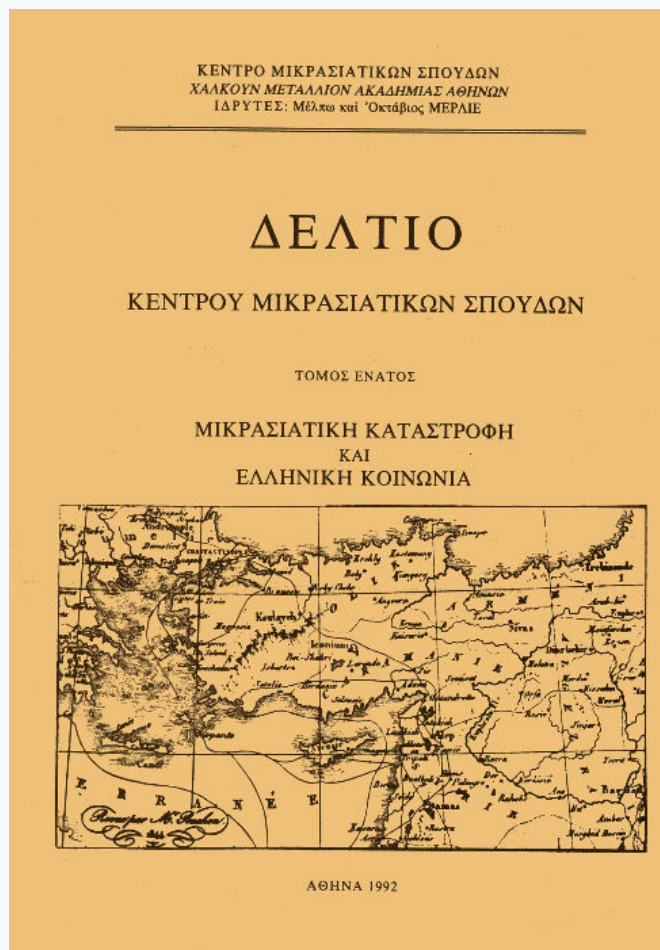

Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 9 (1992)

Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην Πόλη

Βίκα Δ. Γκιζέλη

doi: [10.12681/deltiokms.130](https://doi.org/10.12681/deltiokms.130)

Copyright © 2015, Βίκα Δ. Γκιζέλη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γκιζέλη Β. Δ. (1992). Η κοινωνική ένταξη των αστών προσφύγων στην Πόλη. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9, 61–77. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.130>

Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ ΤΩΝ ΑΣΤΩΝ ΠΡΟΣΦΥΓΩΝ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ

Πρόσφατα, μέσα σὲ ἓνα διεθνὴ διπλωματικὸ ἀναβρασμό, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοὺς ἀπὸ ἡχοῦ πολεμικῶν ἀναμετρήσεων καὶ συγκρούσεων, βίας καὶ αἱματοχυσιῶν, βλέπουμε νὰ ἐμφανίζονται καὶ στὴ βαλκανικὴ γειτονιά μας θέματα χάραξης νέων συνόρων, μειονοτήτων, μετακινήσεων, μεταναστεύσεων καὶ νὰ ἔρχονται ξαφνικὰ στὸ προσκίνητο ὅλα τὰ προβλήματα τῶν, προσωρινῶν ἢ μόνιμων, βίαιων ξεριζωμῶν. Βλέπουμε νέα μεγάλα προσφυγικὰ ζητήματα νὰ ἐτοιμάζονται καὶ νὰ προετοιμάζονται.

Αὐτὸς εἶναι ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ θέμα τῶν δικῶν μας προσφύγων τοῦ '22 —καὶ ἰδιαίτερα τὸ ζήτημα τῆς ἀστικῆς τους ἐνταξης— μᾶς καλεῖ νὰ τὸ ἀντικρύσουμε μὲ νέα ματιά. Δὲν τὸ κρύβω ὅτι ξεκίνησα νὰ ξαναμελετῶ τὸ θέμα τῶν προσφύγων ποὺ μὲ εἶχε ἀπασχολήσει παλιότερα ὄχι ἀπὸ ἐπεταικὸ ἐνδιαφέρον (ἐβδομήντα χρόνια φέτος), ἀλλὰ περισσότερο μὲ ἀφορμὴ τὰ θέματα αὐτὰ τῆς ἐπικαιρότητας.

Ὑπάρχει καὶ ἓνας δεῦτερος λόγος: Ἡ ἐξέλιξη ποὺ ἔχει ὑποστεί ἡ ἐννοία τῆς πόλης σήμερα, μὲ τὴν πολεοδομικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνικὴ σημασία τοῦ ὅρου. Ὑπάρχει καὶ ἓνα ἐνδιαφέρον μου δὲν ἦταν ποτὲ μεμονωμένα «οἱ πρόσφυγες» ἦταν τὸ προσφυγικὸ ζήτημα καὶ μέσα ἀπὸ αὐτὸ ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία. Καὶ ὄχι μόνον ἡ ἐλληνικὴ κοινωνία καὶ ἡ πόλη τοῦ '22, ἀλλὰ ἡ κοινωνία τοῦ '22 ὡς προάγγελος τῶν μετέπειτα ἐξελίξεων καὶ ταυτόχρονα ὡς βάση τῆς ἀστικῆς κοινωνίας καὶ τῆς πόλης τοῦ σήμερα. Ἡ σημερινὴ κοινωνία, ἔτσι ὅπως ἐδράζεται στὴν ἐλληνικὴ πόλη, νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ἐλεγχθεῖ —συγκριτικὰ— καὶ μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τοῦ «τί στάθηκε ἱκανὴ νὰ κάνει τότε καὶ τί θὰ ἦταν ἱκανὴ νὰ κάνει σήμερα, μὲ τὰ σημερινὰ δεδομένα, ἂν προέκυπταν τέτοια ζητήματα...». Μὲ αὐτὸ τὸ κριτήριο ἐξετάζονται ὅσα πρόκειται νὰ ἀκολουθήσουν.

Καταγράφω μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα ποὺ προκύπτουν ἀμέσως:

Πρῶτον, ἓνα κράτος ποὺ ἐκ τῶν πραγμάτων μεταβιβάζει τμῆμα τῆς κυριαρχίας του σὲ ὑπερ-κρατικὰ ὄργανα (στὸ εὐρωπαϊκὸ «Κέντρο» λ.χ.) βρίσκεται ἄραγε σὲ καλύτερη ἢ δυσχερέστερη θέση, ἂν πρόκειται νὰ ἀντιμετωπίσει ζητήματα μεγάλης ἐμβέλειας ἀλλὰ καὶ ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς σημασίας,

ὅπως ἦταν τότε ἡ ἀποκατάσταση τῶν προσφύγων; Ἐκ τὴν ἄλλῃ μεριά, ἕνα «κράτος πρόνοιας» πού ἐξ ἀντικειμένου συρρικνώνεται (ὡς πρὸς τὸ χαρακτήρα του τῆς πρόνοιας) μὲ ποιὸς εἰδικούς τρόπους θὰ ἀντιμετώπιζε ἕνα γιγαντιαῖο «κατεξοχὴν ζήτημα πρόνοιας»; Πῶς θὰ χαραζόταν, θεωρητικά καὶ πρακτικά, ἕνας κεντρικὸς προγραμματισμὸς μέσω ἐνὸς δημόσιου τομέα πού ἐντοῦτοις τείνει νὰ μεταφέρει μεγάλα τμήματά του σὲ ἰδιωτικά χέρια; Καὶ ποιά θὰ ἦταν τότε (στὰ θέματα λ.χ. τῆς κοινωνικῆς κατοικίας) ἡ θέση μιᾶς παρεμβαίνουσας ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας καὶ τῶν νόμων τῆς ἀγορᾶς;

Τὶ θὰ σήμαινε σήμερα ἕνας προσφυγικὸς πληθυσμὸς πού ἔρχεται νὰ συναντηθεῖ ὄχι μόνον μὲ τὴ γηγενὴ ἐργατικὴ τάξη, ὅπως τότε, ἀλλὰ καὶ μὲ ἄλλα, ἄλλου τύπου μεταναστευτικὰ ρεύματα, πού φυσιολογικά καὶ μέσα στὴ λογικὴ τῶν καιρῶν μας, συρρέουν καὶ θὰ συρρέουν στὰ ἑλληνικὰ ἀστικά κέντρα ἀπὸ ὅλα τὰ Βαλκάνια, ἀπὸ τὶς πάνω ἀπὸ τὰ Βαλκάνια χώρες, ἀπὸ τὶς χώρες τῆς Μεσογείου καὶ ἀπὸ ἄλλου; Τί θὰ σήμαιναν γὰ μᾶς, «πρόσφυγες», «παρεμβαίνουσες», «τρίτος κόσμος» καὶ «τέταρτος κόσμος»;

Ἄκόμα (καὶ ἴσως τὸ κυριότερο): Τί θὰ σήμαινε, μὲ κοινωνιολογικοὺς ὅρους, ἡ παρουσία μὴ γηγενοῦς στοιχείου στὰ σημερινὰ ἀστικά κέντρα, μὲ τοὺς πληθυσμοὺς πού στὸ μεταξὺ αὐτὰ ἔχουν ἀποκτήσει, μὲ τὴν πολεοδομικὴ —οἰκιστικὴ, συγκοινωνιακὴ, ἐπικοινωνιακὴ, ὑπο-δομικὴ— ἀναρχὴ ἀνάπτυξιν πού ἔχουν ὑποστεί, μὲ πανθομολογούμενες τάσεις αὐξήσεως τῆς ἀστικῆς¹ ἀνεργίας (ἄρα καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος) τοῦ ἀστικοῦ πληθυσμοῦ, μὲ αὐξανόμενο ἐπίσης τὸν ἀριθμὸ τῶν περιθωριακῶν κοινωνικῶν κατηγοριῶν, μὲ μιὰ διαρκῶς ὑποβαμνιζόμενη «αἰσθησὶς τοῦ πολίτη»² —καθὼς τὸ ἀναγνωρίζει ἔμμεσα καὶ ἡ Εὐρωπαϊκὴ Κοινότητα— σὲ ὁλόκληρο τὸν ἀστικὸ πληθυσμὸ, μὲ μιὰ κοινωνικὴ συνοχὴ πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὅλο καὶ μεγαλύτερη χαλαρότητα, μὲ διαφορετικὲς ἱεραρχήσεις καὶ ἄλλο περιεχόμενο στὶς ἀξίες τῆς ἀλληλεγγύης καὶ τῆς ἀλληλοβοήθειας ἀπὸ ὅ,τι εἶχαμε ὡς τώρα συνηθίσει —κοντολογῆς, τί θὰ σήμαινε ἡ παρουσία προσφυγικοῦ στοιχείου μέσα σὲ μιὰ ἀστικὴ κοινωνία μὲ ἔντονα δείγματα συνεχοῦς καὶ αὐξανόμενης ἀνομίας;

Φυσικά, ὁ στόχος ἐδῶ δὲν εἶναι νὰ ἀναλυθοῦν διεξοδικὰ αὐτὲς οἱ ὑποθέσεις. Ὁ στόχος εἶναι νὰ γίνῃ μιὰ σύντομη ἀναφορὰ στὸ θέμα τῆς κοινωνικῆς ἔνταξης τῶν μικρασιατῶν ἀστῶν προσφύγων στὴν πόλιν (ὄχι στὸ πῶς ἔγινε, οὔτε στὸ *γιατί* ἔγινε μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, οὔτε κἀν στὸ *ποιὲς ἐπιπτώσεις εἶχε* τότε στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία, *γιατί* γιὰ ὅλα αὐτὰ θεωρῶ ὅτι ἡ ἔρευνα ἔχει λίγο-πολύ δώσει ἀπαντήσεις) ἀλλὰ στὸ *πῶς ξαναδιαβάζεται αὐ-*

1. Μὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ *urbain*, ἐκεῖνον πού ἀναφέρεται στὴν πόλιν. Πρόκειται γιὰ τὴ σύγχρονη δομικὴ ἀνεργία, πού μαστίζει ἰδιαίτερα τοὺς πληθυσμοὺς τῶν μεγάλων ἀστικῶν κέντρων.

2. Ἡ *citoyenneté* ἢ ἡ *citizenship* ἀναφέρεται σὲ κάθε κείμενο πού ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναλύσει τὶς πραγματικὲς κοινωνικὲς συνιστώσες καὶ τὴν καθημερινότητα στὴν ἀναμορφούμενη Ἑνωμένη Εὐρώπῃ.

τη ή *ένταξη σήμερα*, εβδομήντα χρόνια αργότερα, μέσα από τα νέα δεδομένα της άστικής κοινωνίας και των γεγονότων των ημερών μας και εξαιτίας των λόγων που αναφέραμε.

Θά αναφερθώ συνοπτικά σε δύο τομείς:

I. Σε μερικά από τα γενικά δεδομένα (πολιτικά, διπλωματικά, μακροκοινωνικά), μέσα στα όποια διενεργήθηκε ή εγκατάσταση των άστών προσφύγων — σε σχέση με τα σημερινά, αντιστοίχως, δεδομένα.

II. Σε μερικές από τις δραστηριότητες των προσφύγων αναφορικά με την άστική κοινωνική τους ένταξη (και κυρίως σε αυτές που αναπτύχθηκαν άτυπα, έξω από τα όρια των κρατικών πρωτοβουλιών) — σε σχέση πάλι με τις σημερινές αντίστοιχες δυνατότητες δραστηριοποίησης που έχουν οί κάτοικοι της πόλης.

I. 'Η «λογική» της Συνθήκης της Λωζάνης και τα μεταναστευτικά ρεύματα άλλοτε και τώρα

Ή άφιξη του 1,5 εκατομμυρίου των προσφύγων στην Έλλάδα λίγο πριν και κυρίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή πραγματοποιήθηκε, όπως ξέρουμε, όχι μόνον ως άποτέλεσμα τοπικής σύρραξης Έλλήνων και Τούρκων, αλλά και ως συνιστώσα ενός ευρύτερου ζητήματος της εποχής: Των πληθυσμιακών αλλαγών και ανταλλαγών στα Βαλκάνια. Ό τίτλος της Σύμβασης που ολοκληρώθηκε την 30^η Ιανουαρίου 1923 (δύομισι μήνες μετά την έναρξη της Συνδιάσκεψης της Λωζάνης) και προστέθηκε στο σώμα της αντίστοιχης Συνθήκης, δεν προσδιορίζει τίποτα περισσότερο και τίποτα λιγότερο: «Σύμβασις περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών». Αμέσως βλέπουμε ότι δεν τακτοποιούνται απλώς όσα είχαν συμβεί στο πεδίο της μάχης, αλλά προεκτείνονται επιπλέον στα πλαίσια κάποιας ευρύτερης «λογικής».

Καταρχήν, ή Σύμβαση της ανταλλαγής άποτέλεσε —και έτσι πέρασε και στην κοινή συνείδηση— μιá συνθήκη βίαιη, θά την έλεγα μιá συνθήκη έντονα παρεμβατική κρίνοντάς τη σε σχέση με την έμπειρία αντίστοιχων, προγενέστερων διακρατικών ενεργειών. Και δεν είναι μικρή ή έμπειρία που έχει ή χώρα μας από τέτοιες ενέργειες και από μεταναστευτικά κύματα γενικότερα³.

3. Ό Γκυατάβ Γκλότς αναφέρει το φαινόμενο της μετανάστευσης από και προς την Έλλάδα ήδη από τους κλασικούς χρόνους. Και φυσικά, κατά τη διάρκεια της μεγάλης επανάστασης του '21, φαίνεται ότι πρόσφυγες εγκαθίσταντο στην κεντρική Έλλάδα προερχόμενοι από τη Σμύρνη και τη Χίο. Κάθε τόσο κατέφθαναν πρόσφυγες και από την Κρήτη, μη μπορώντας να ζήσουν κάτω από τον τουρκικό ζυγό. Υπό όξύτερη μορφή παρουσιάστηκε το ζήτημα από το 1906, μετά από την άφιξη στην Έλλάδα, όπως είναι γνωστό, όμοεθνών εκ Βουλγαρίας — 35.000

‘Όλες, κατά κανόνα, οί πρὸς τὴν Ἑλλάδα μετακινήσεις τοῦ παρελθόντος, εἴτε ἐπειδὴ οἱ ἀριθμοὶ κάθε μεμονωμένης μετακίνησης ἦταν σχετικὰ μικροὶ καὶ ἡ ἀραιότητα τοῦ γηγενοῦς πληθυσμοῦ μεγάλη, εἴτε διότι, στὸ νομικὸ τουλάχιστον ἐπίπεδο, ἦταν ὅλες ἐκούσιες (μὴδὲ τῆς Συνθήκης τοῦ Neuilly ἐξαιρουμένης), παρουσιάζονται, λίγο πολὺ, νὰ ἐμπίπτουν ὡς ἓνα βαθμὸ στὰ μετριοπαθῆ πλαίσια πού προσδιορίζονται ἀπὸ οἰκονομικὸ τύπου μεταναστευτικὰ μοντέλα: «Ὑλικὲς ἀπαιτήσεις, θρησκευτικοὶ λόγοι, ἐπιθυμία ἀλλαγῆς σὲ ἀναζήτηση κάποιας καλύτερης ζωῆς, ἐπιθυμία καλύτερης κατοικίας, ἐπιθυμία διεύρυνσης τῶν γνώσεων, τέλος, ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς ὅλες, πού μποροῦν νὰ ἐπηρεάσουν [κάθε μεταναστευτικὴ πορεία] πέρα ἀπὸ τὰ φυσικὰ καὶ τὰ τεχνητὰ ὅρια πού χωρίζουν τοὺς πληθυσμούς»⁴.

Ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάνης ἦταν ἄλλου βεληνεκοῦς. Γι’ αὐτὸ καὶ οἱ μελέτες καὶ οἱ ἀναλύσεις πού ἀναφέρονται ἐν γένει τόσο στὴ θεωρία τῶν μεταναστεύσεων ὅσο καὶ, ἱστορικά, στὶς συγκεκριμένες μετακινήσεις πληθυσμῶν πρὶν καὶ μετὰ τὸ ’22 καὶ φυσικὰ καὶ στὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης, δὲν παύουν νὰ καταδεικνύουν τὴ διαφορὰ πού ὑπῆρξε ἀνάμεσα στὰ δεδομένα πού δημιουργήσαν προγενέστερες συνθήκες καὶ στὴν κατάσταση πού ἐπιβλήθηκε μετὰ τὴν τελευταία. Καὶ δὲν κουράζονται νὰ τονίζουν πῶς ἡ διαφορὰ δὲν βρίσκειται μόνον στὸ ποσοτικὸ, ἀλλὰ καὶ στὸ ποιοτικὸ ἐπίπεδο.

Ἄς θυμηθοῦμε λοιπὸν πῶς ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάνης, καὶ συγκεκριμένα ἡ προσηρτημένη Σύμβαση, ἐκτείνεται καὶ θίγει διάφορα σημεῖα, γιὰ πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κατέκτησε τὴ διεθνή θλιβερὴ πρωτοτυπία:

α) Ἐπικυρώνει καὶ διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ (Ἰούλιος τοῦ ’23 πλέον) αὐτὸ πού εἶχε ὑπαγορευτεῖ στὸν τόπο τῆς συμφορᾶς μετὰ τὴ βία, ὅπως κάνουν ὅλες οἱ συνθήκες αὐτοῦ τοῦ τύπου: “Ὅσοι ἔχουν ἐκδιωχθεῖ, θεωροῦνται πρόσφυγες στὴν καινούρια τους πατρίδα. Βέβαια, στὴν κοινὴ συνείδηση τὰ πράγματα λειτουργοῦσαν κάπως διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς διπλωματικὲς προσδο-

---

τοὺς ἀνεβάζουν τὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς. Τὸ 1914 ὑπενθυμίζουμε νέα σημαντικὴ εἰσροὴ προσφύγων, ἀποτέλεσμα διωγμῶν τῶν ἐλληνικῶν πληθυσμῶν στὴν Τουρκία, στοὺς ὁποίους προστίθενται τρία χρόνια ἀργότερα, τὸ 1917, ἐκούσιοι πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Ρωσία καὶ τὸν Καυκάσο, γιὰ νὰ φτάσουμε αἰσιῶς στὰ 1919, ὅπου μετὰ τὴ Συνθήκη τοῦ Neuilly ἀρχίζει μιὰ ἐντυπωσιακὴ μετανάστευση ἀπὸ τὴ Βουλγαρία. Γράφει ὁ Ἀλέξανδρος Παπαναστασίου σχετικὰ:

«Τὸ σύνολον τῶν προσφύγων τούτων, ὑπολογιζομένων καὶ τῶν μετὰ τὸν Β’ Βαλκανικὸν Πόλεμον ἐλθόντων ἐκ τῆς εἰς τοὺς Βουλγάρους περιελθούσης Μακεδονίας, ὑπολογίζεται ὅτι ἀνῆλθεν εἰς 500.000 περίπου». (Μιχ. Νοταράς, *Ἡ ἀγροτικὴ ἀποκατάστασις τῶν προσφύγων*, Ἀθήνα, 1934, σσ. ε’-ιζ’).

4. N. J. Polysos, *Essai sur l’émigration grecque*, Recueil Sirey, Παρίσι 1947, σ. 9. Βεβαίως οὔτε αὐτὲς οἱ ἀναφορὲς ἔκρυβαν στὴν πραγματικότητα τόση ἡπιότητα ὅση παρουσιάζουν στὴ διατύπωση (πίσω ἀπὸ τοὺς “θρησκευτικὸς λόγους” π.χ. τί φοβεροὶ διωγμοὶ κρύβονται συνήθως) οὔτε ὅλες οἱ μεταναστεύσεις πού εἶχαν γίνεῖ ὡς τότε στὴ χώρα μας ἦταν ἐξίσου ἥρεμες καὶ στοχαστικές. Ἀλλὰ ὅπωςδήποτε δὲν ὑπάρχει σύγκριση μετὰ αὐτὸ πού ἔμελλε νὰ γνωρίσει ὁ τόπος τὸ 1922.

κίες. Οί κάτοικοι της Μικρᾶς Ἀσίας, ξεριζωμένοι με βίαιο και ἀπάνθρωπο τρόπο, πίστευαν, ὅσο και ἂν αὐτὸ παραξενεύει τὸν ἐξωτερικὸ παρατηρητὴ, ὅτι ἡ μέρα τῆς ἐπιστροφῆς δὲν ἦταν ἀπίθανη. Μόνη ἡ στιγμή τῆς πραγματοποίησης αὐτοῦ τοῦ ὄνειρου τοὺς διέφευγε⁵. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι αὐτὸ ἐπηρεάζε ὁλόκληρη τὴν ψυχο-κοινωνικὴ στάση τῶν προσφύγων, καὶ κυρίως διαφοροποιῶσε τὰ πράγματα σὲ σχέση με ἄλλες προσφυγιές, ἐξ ἴσου θλιβερές καὶ δυσχερεῖς, ὅπου ὁμως τὰ θύματα στεροῦνται τῆς διεξόδου μιᾶς, ἔστω καὶ μάταιης, ἐλπίδας.

β) Ἡ Συνθήκη ἀκινητοποιεῖ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐκείνους τοὺς “προβλεπτικούς” —στελέχη συνήθως τῆς προγενέστερης ὑψηλῆς ἀστικής τάξης— πού, εἴτε γιὰ λόγους ἐμπορικοὺς - ἐπιχειρηματικούς, εἴτε γιὰ λόγους σπουδῶν οἱ νεότεροι, εἶχαν καταφύγει στὴν Ἑλλάδα πρὶν ἀπὸ τὴν Καταστροφὴ καὶ εἶχαν μάλιστα μεταφέρει σὲ αὐτὴν σημαντικὸ τμῆμα τῶν περιουσιῶν τους:

«Οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ μουσουλμάνοι οἱ ἐγκαταλείψαντες ἤδη ἀπὸ τῆς 18ης Ὀκτωβρίου 1912 τὰ ἐδάφη ὧν οἱ Ἕλληνες καὶ Τούρκοι κάτοικοι θέλουσιν ἀμοιβαίως ἀνταλλαγῇ, θὰ θεωρηθῶσι περιλαμβανόμενοι ἐν τῇ ἀνταλλαγῇ τῇ προβλεπομένῃ ἐν τῷ 1ῳ ἄρθρῳ.

Ἡ ἐκφράσις “μετανάστης” ἐν τῇ παρούσῃ συμβάσει περιλαμβάνει πάντα τὰ φυσικὰ καὶ νομικὰ πρόσωπα τὰ μέλλοντα νὰ μεταναστεύσωσιν ἢ ἔχοντα μεταναστεύσει ἀπὸ τῆς 12ης Ὀκτωβρίου 1912»⁶.

Εἶναι σίγουρο ὅτι τὸ στοιχεῖο αὐτὸ λειτουργήσε ἐποικοδομητικὰ ὡς γέφυρα κατὰ κάποιον τρόπο ἀνάμεσα σὲ δύο πληθυσμούς — δύο κόσμους, πού καλοῦνταν στὸ ἐξῆς νὰ «ζήσουν μαζί».

γ) Ἡ Συνθήκη φέρνει στὴν Ἑλλάδα νέα κύματα μεταναστῶν, αὐτὰ πού εἶχαν διαφύγει ἀπὸ τὰ βίαια γεγονότα:

«Ἀπὸ τῆς 1ης Μαΐου 1923 θέλει διενεργηθῇ ἡ ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν Τούρκων ὑπηκόων ἐλληνικοῦ ὀρθοδόξου θρησκευματος τῶν ἐγκατεστημένων ἐπὶ τῶν τουρκικῶν ἐδαφῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων μουσουλμανικοῦ θρησκευματος, τῶν ἐγκατεστημένων ἐπὶ τῶν ἐλληνικῶν ἐδαφῶν.

Τὰ πρόσωπα ταῦτα δὲν θὰ δύνανται νὰ ἔλθωσιν ἵνα ἐγκατασταθῶσιν ἐκ νέου ἐν Τουρκίᾳ ἢ ἀντιστοίχως ἐν Ἑλλάδι, ἀνευ τῆς ἀδείας τῆς

5. Κατὰ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ἔρευνας γιὰ τὴν κοινωνικὴ κατοικία τὸ 1980 ἡλικιωμένα ἄτομα μοῦ ἔλεγαν ὅτι ἔφυγαν —ὄχι βέβαια ἀπὸ τὴν πολύπαθη Σμύρνη— με τὴ στενοχωρία ὅτι δὲν πρόλαβαν νὰ σφαλίσουν τὰ παραθυρόφυλλα. Καὶ οἰκογενειακοὶ φίλοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶχα πάρεي συνεντεύξεις μοῦ ἐ-μυστηρεύονταν ὅτι γιὰ πολλὰ χρόνια μετὰ τὴν Καταστροφὴ δὲν δέχονταν νὰ πάρουν τὴν ἀποζημίωση πού τοὺς ἔδινε τὸ κράτος, μὴν τυχὸν καὶ με αὐτὸν τὸν τρόπο κλείσει ἡ προοπτικὴ τῆς ἐπιστροφῆς τους, ὅταν θὰ ἐρχόταν κάποτε ἡ ὥρα νὰ γυρίσουν πίσω. Καὶ δὲν ἦταν ἓνας ἢ δύο πού συμπεριφέρονταν ἔτσι...

6. Σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς τῶν ἐλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν (30 Ἰανουαρίου 1923), Ἄρθρο 3.

*τουρκικής Κυβερνήσεως ἢ ἀντιστοίχως τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως*⁷.

Ἔτσι τὸ συμβάν τῆς προσφυγικῆς πλημμυρίδας μετατρέπεται σὲ φαινόμενο ὁλοκληρωμένης μεταφύτευσης πληθυσμῶν ἀπὸ τὴ μιὰ πατρίδα στὴν ἄλλη.

Πολλὲς ἀκόμη εἶναι οἱ ἰδιαιτερότητες τῆς Σύμβασης τῆς ἀνταλλαγῆς, ποὺ φέρνει στὸ φῶς ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα⁸. Ποιὸ εἶναι τὸ συμπέρασμα ποὺ βγαίνει ἀπὸ τὰ παραπάνω;

Πρῶτον, ὅτι ἡ Συνθήκη τῆς Λωζάνης καὶ ἡ συναφὴς Σύμβασις *περὶ ἀνταλλαγῆς*... ἐμπίπτει, ὅπως εἶναι φυσικό, στὶς δραστηριότητες τῆς διεθνούς πολιτικῆς ποὺ ἀσκοῦνταν τότε, ἡ ὁποία διείπετο ἀπὸ τὴ λογικὴ τοῦ ξεχωρίσματος τῶν ἐθνότητων, τῆς τακτοποίησης τῶν θυλάκων τῶν ἐθνικῶν μειονοτήτων ὅπου ὑπῆρχαν, τῶν ἐποικισμῶν καὶ ἄλλων συναφῶν καὶ ἐξυπηρετοῦσε εἰδικότερα τὸ στόχο τῆς «προγραμματισμένης ἀνταλλαγῆς τῶν πληθυσμῶν στὰ Βαλκάνια». (Φυσικά, οὐδεὶς παραγνωρίζει τὰ διεθνή συμφέροντα, πολιτικά καὶ ἄλλα, ποὺ βρίσκονται πάντοτε πίσω ἀπὸ αὐτὲς τὶς καταστάσεις⁹).

Δεύτερον, εἰσάγει γιὰ πρώτη φορὰ στὴ διεθνή νομικὴ καὶ διπλωματικὴ πρακτικὴ (ἀλλὰ καὶ στὴ ζωὴ καὶ στὴ συνείδηση τῶν θυγομένων) τὴν ἔννοια τοῦ *ὑποχρεωτικοῦ, τοῦ τετελεσμένου, τοῦ ἀμετάκλητου* τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἀπὸ τὸ πρῶτο κιόλας ἄρθρο (δεύτερη παράγραφος) τὰ πράγματα εἶναι ἀσαφὴ καὶ διατυπωμένα ρητά:

«Τὰ πρόσωπα ταῦτα δὲν θὰ δύνανται νὰ ἔλθωσιν ἵνα ἐγκατασταθῶσι ἐκ νέου ἐν Τουρκίᾳ ἢ ἀντιστοίχως ἐν Ἑλλάδι ἄνευ τῆς ἀδείας τῆς τουρκικῆς κυβερνήσεως ἢ ἀντιστοίχως τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως». Καὶ πιὸ κάτω, ἄρθρο 7ο: «Οἱ μετανάσται θέλουσιν ἀποβάλλει τὴν ἰθαγένειαν τῆς ἐγκυριαμένης παρ' αὐτῶν χώρας καὶ ἀποκτήσῃ τὴν τῆς χώρας πρὸς ἣν κατευθύνονται ἅμα τῇ ἀφίξει τῶν εἰς τὸ ἔδαφος αὐτῆς»¹⁰.

Ἀπὸ ὅλα αὐτὰ ἀρχίζει, νομίζω, νὰ φαίνεται ὅτι, ἂν συγκρίνουμε ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ μὲ τὴ σημερινὴ ὑπάρχουσα κατάσταση, ὁδηγοῦμαστε στὸ συμπέρασμα ὅτι μολονότι ὑπάρχουν ἀναλογίες ἀνάμεσα στὶς δύο ἐποχές, στὴ συνέχεια τὰ φαινόμενα δὲν ἐξελίσσονται πανομοιότυπα. Δηλαδή: οἱ βίαιες μετακινήσεις πληθυσμῶν καὶ ἡ προσφυγία στὰ Βαλκάνια — ὅση ἔχει ὑπάρξει ὥς τώρα καὶ ὅση κατὰ τεκμήριο μέλλεται νὰ ἀκολουθήσῃ — ἀσφαλῶς εἶναι ἀποτέλεσμα «τακτοποίησης ἐθνικῶν καὶ ἄλλων λογαριασμῶν» μὲ παράλληλῃ ἐμπλοκὴ διεθνῶν συμφερόντων καὶ μὲ τὶς κάθε φορὰ ἀνεπανάληπτες ἰδιαιτερότητες ποὺ παρουσιάζει κάθε τέτοιο ζήτημα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ

7. Σύμβασις *περὶ ἀνταλλαγῆς*... Ἄρθρο 1.

8. Βικα Δ. Γκιζελή, *Κοινωνικοὶ μετασχηματισμοὶ καὶ προέλευση τῆς κοινωνικῆς κατοικίας στὴν Ἑλλάδα. 1920-1930*, Ἀθήνα 1984, σσ. 68-85.

9. Βλ. γιὰ παράδειγμα Ν. Ψυρούκης, *Ἡ Μικρασιατικὴ Καταστροφὴ 1918-1923*, Ἀθήνα 1973, σσ. 29-68.

10. Σύμβασις..., ὁ.π.

στοιχεία πού, διαφοροποιώντας τα πράγματα στο ιστορικοπολιτικό επίπεδο, δημιουργούν για μας σήμερα διαφορετικές επιπτώσεις και προϋποθέσεις ως προς την κοινωνική κυρίως εικόνα του ζητήματος. Π.χ.:

1. 'Η Ελλάδα δεν έχει, ιστορικά, το ίδιο ποσοστό συμμετοχής στο συγκεκριμένο αυτό διεθνικό κουβάρι, όπως είχε παλαιότερα. Με εξαίρεση το άγκάθι των Σκοπίων, πού όμως δεν άπτεται ιδιαίτερα κάποιων προσφυγικών ζητημάτων, ή συμμετοχή μας σε αλλότρια εθνοτικά ή μειονοτικά ζητήματα είναι ιστορικά περιορισμένη.

Τα κύματα των προσφύγων όμως (Σέρβοι, Βόσνιοι, Πολωνοί, Άλβανοί) πού προωθούνται προς τη χώρα μας είναι δυσαναλόγως πολυπληθή. Για το λόγο αυτό, αν τα μεγέθη ξεπεράσουν μιὰ ορισμένη «κρίσιμη μάζα», θά δημιουργηθεί ασφαλώς άλλο κλίμα στο έσωτερικό της χώρας —κλίμα το οποίο ένδεχομένως θά περιορίσει τά όρια άνοχής του αυτόχθονος πληθυσμού και το οποίο ίσως μεγιστοποιήσει τη γενική δυσaréσκεια. 'Ήδη οί πρόσφυγες του '22, χριστιανοί, Έλληνες στη συνείδηση, Ίωνες στις καταβολές, έλληνογλωσσοί, έντούτοις δημιούργησαν άθελά τους δυσχερέστατα προβλήματα στο ζήτημα της κοινωνικής συγχώνευσης. 'Αν λείπουν σήμερα τέτοια χαρακτηριστικά στοιχεία συνοχής και συγγένειας άνάμεσα σε ντόπιους και πρόσφυγες, ποιά άφομοιωτική δύναμη άπό την πλευρά των αυτόχθόνων θά μπορούσε κανείς νά άναμένει ότι θά άναπτυσσόταν;

2. 'Αλλά ύπάρχουν στη σημερινή εποχή και μετακινήσεις προς τη χώρα μας πληθυσμών διαφορετικής προέλευσης, δυτικοευρωπαϊκής αυτή τη φορά. 'Η Εύρώπη, με τό νά προβάλλει την ιδέα της ένοποίησης, δημιουργεί καταστάσεις πού συνεπάγονται νέου είδους άναμίξεις στους πληθυσμούς. Διακινεί έμπορεύματα, ύπηρεσίες, άτομα, συγχωνεύει ομάδες πολιτών διαφορετικών ύπηρεσιών, συστήνει ύπερκρατικά και διακρατικά όργανα, οδηγεί προς τό εκλέγειν και τό εκλέγεσθαι άτομα πού είναι άπλως έγκατεστημένα σε μιὰ χώρα κ.ο.κ. Τό κακό είναι πώς ή γενική ρευστότητα, αλλά και ή άντιφατικότητα πού χαρακτηρίζει τά εύρωπαϊκά πράγματα, αφήνει τη σφραγίδα της παντού. Για παράδειγμα: Σύμφωνα με τά παραπάνω ή Εύρώπη καταργεί μὲν τά έσωτερικά σύνορά της, αλλά προβλέπεται ότι θά θωρακίσει σάν άστακούς τά άκραία σύνορα των όριακών κρατών με τόν έξωευρωπαϊκό κόσμο, με σκοπό νά άποκλείσει την έλευση των έξωτερικών «οίκονομικών» προσφύγων. Αυτό δημιουργεί ήδη μιὰ κατάσταση με άγνωστες εξελίξεις στο κοινωνικό επίπεδο. 'Από την άλλη μεριά προβάλλει την ιδέα της ένοποίησης για τόν έαυτό της, την ίδια στιγμή πού άναγνωρίζει με εκπλήττουσα ταχύτητα όσο και έμμονή τά «έθνικά δικαιώματα» στά γειτονικά μας κράτη. Δέν πρόκειται έδω για άντιφάσεις σε επίπεδα θεωρητικά. Πρόκειται για άντιφατικές καταστάσεις με άπτες, πραγματικές συνέπειες πού δημιουργούν, τό λιγότερο, σύγχυση σε κάθε άτομο και σε κάθε κοινωνική ομάδα. 'Αλλωστε άπό πολλούς εκτιμάται ότι οί καταστάσεις αυτές μακροπρόθεσμα θά διαφοροποιήσουν έντονα την κοινωνική στάση των πληθυσμών έναντι των

πάσης φύσεως μεταναστών, και μάλιστα προς μιὰ αντιδημοκρατική κατεύθυνση. Δὲν λείπουν παραδείγματα πού ἐνισχύουν αὐτὴ τὴν ἄποψη.

3. Ὑενδιαφέρουσες μακροσκοπικὲς συγκρίσεις ὑπάρχουν κι' ἄλλες:

Τὴν ἐπαύριον τῆς ὑπογραφῆς τῆς ἡ πολυσυζητημένη αὐτὴ Συνθήκη τῆς Λωζάνης ξεσήκωσε θύελλα διαμαρτυριῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπέκτησε πληθώρα ὁπαδῶν. Ἀποτέλεσε, ἔστω καὶ ἓνα χρόνο ἀργότερα, μέσα στὸ κλίμα τῶν φοβερῶν γεγονότων, ἓνα ζωντανὸ συμβάν — σκληρό, ἀναπότρεπτο, ἀγωνιώδες — στὴ συνείδηση *ὁλόκληρου* τοῦ πληθυσμοῦ. Ἐγινε πεδίο πολιτικῆς καὶ ιδεολογικῆς διαμάχης, ἔτσι φορτισμένη καθὼς ἦταν μὲ ὅλες τὶς ἐπιπτώσεις πού εἶχε ἡ ἐξέλιξη τοῦ ἐθνικοῦ ζητήματος, ἡ ἐθνικὴ συμφορά. Ἐγινε, ὅχι μόνο γιὰ τοὺς πολιτικούς, τοὺς ἱστορικούς ἢ τὰ πολιτικοποιημένα ἄτομα, ἀλλὰ γιὰ ὅλους, ὁρόσημο (θλιβερό, ἀπωθητικό, ἀναγκαῖο ἢ ἀνακουφιστικό δὲν ἔχει σημασία) γιὰ ὅλη τὴ μετέπειτα ἐξέλιξη ἀκόμη καὶ τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Μπῆκε σὲ κάθε σπίτι Ἑλλήνα πολίτη, αὐτόχθονα ἢ πρόσφυγα.

Ποιὲς εἶναι οἱ ἐπιδράσεις πού ἔχουν ἐπὶ τῶν σύγχρονων κοινωνικῶν συνόλων (στὶς κυβερνητικὲς ἐξουσίες, στὰ κόμματα καὶ στὸ κοινοβούλιο, στὶς κοινωνικὲς ὁμάδες εἴτε ὁργανωμένες εἴτε ὅχι) οἱ σημερινὲς συνθήκες σὰν τὴν Συνθήκη λ.χ. τοῦ Μάαστριχτ; Εἶναι βεβαίως ἐντελῶς διαφορετικὲς. Ἡ κύρια αἰτία ἔγκειται ἀσφαλῶς στὰ ὅτι πρόκειται γιὰ Συνθήκες ὅχι πολεμικῶν ἀλλὰ εἰρηνικῶν διευθετήσεων καὶ δὲν ἄπτονται ἐθνικῶν θεμάτων. Δὲν παύουν ὅμως νὰ εἶναι συμφωνίες μεγάλων ἐθνικῶν παρεμβάσεων, πού θὰ προκαλέσουν βαθεῖς μετασχηματισμοὺς καὶ ἀνασχηματισμοὺς καί — γιὰτὶ ὅχι — καὶ μεγάλες ἀναστατώσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κοινωνιῶν. Τὶς συνθήκες αὐτές, ὅπως ξέρουμε, τὶς συνοδεύει ἡ ἔλλειψη πληροφόρησης, ἡ σύγχυση καὶ στὸ βάθος κάποια ἀδιαφορία. Καὶ τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἴδιον τῆς δικῆς μας κοινωνίας μόνο, ἀλλὰ ὅλων τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἔστω καὶ σὲ διαφορετικὴ κλίμακα. Ὅπως νὰ πρόκειται καὶ γιὰ τὴν ἀπαρχὴ μιᾶς ἐποχῆς ὅπου ἡ ἀπόσταση τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων ἀπὸ τὰ κέντρα λήψεως ἀποφάσεων — ὁλοένα καὶ μεγαλύτερη — δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ δημιουργεῖ τέτοιες παρενέργειες, καὶ ἄλλες ἀκόμη. Νὰ ἓνα ἐπιπλέον σημεῖο πού δημιουργεῖ ἀναπόφευκτα ἓνα ἄλλο κλίμα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς καλούμενης «κοινωνίας ὑποδοχῆς», μὲ διαφορετικὸ περιεχόμενο καὶ ποιότητα σὲ σχέση μὲ τὸ κλίμα πού εἶχε δημιουργηθεῖ τὸ '22.

4. Τέλος, ἂς μὴν ξεχνοῦμε τὸν *ὕποχρεωτικὸ χαρακτήρα* πού εἶχε τότε ἡ ἀνταλλαγὴ. Στὴν οὐσία διέγραψε ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ τῶν ἰθυνόντων (μέσα στὸ ἄκαμπτο νομικὸ ἐπίπεδο) τὸ ἄτομο καὶ τὴ βούλησή του νὰ ἐπιλέγει αὐτὸ τὸ ἴδιο τὸν τόπο διαμονῆς καὶ κατοικίας του. Τὴν ἐποχὴ ἐκείνῃ ξεσήκωσε σάλο. Σήμερα φοβοῦμαι μήπως ἔχει γίνεи, χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουμε, καθεστώς. Ἐνα καθεστὼς πού, σὲ πλαίσια ἔλλειψης ἐνημέρωσης, ἀποστασιοποίησης, ἁμβλυνσης τῆς εὐαισθησίας τῶν πληθυσμῶν καὶ τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων γιὰ τέτοιου εἶδους θέματα, θὰ παραμείνει ἐγκαθιδρυμένο γιὰ πολὺ, καὶ μὲ βαθιὲς τὶς κοινωνικὲς του συνέπειες καὶ μακροπρόθεσμα.

Συμπέρασμα:

Είπαμε ότι οι μελέτες και οι έρευνες, οι αναλύσεις, άκόμα και η κοινή εντύπωση της δεκαετίας του '20 δέν παύουν να τονίζουν τις καινοτομίες της Συνθήκης της Λωζάνης και να υπογραμμίζουν ότι η ίδια ξεπέρασε σε πολλά σημεία τις προηγούμενες της συνθήκες. Νομίζουμε ότι με τὰ παραπάνω φάνηκε ότι η πραγματικότητα που εγκαθιδρύθηκε με τη Συνθήκη της Λωζάνης έχει ήδη υπερκεραστεί από μιάν άλλη, σημερινή πραγματικότητα: Καί διαφοροποιήσεις καθεαυτές έχουν υπάρξει (ιστορικές, έθνικές, οικονομικές, κοινωνικές...) και ό,τι τότε θεωρούνταν ως έκρηκτική καινοτομία σήμερα εκλαμβάνεται ως αυτονόητο· και δείγματα υπάρχουν ότι η γενική ευαισθητοποίηση έναντι τέτοιων θεμάτων, προσφυγικών ή άλλων μετακινήσεων, μάλλον αμβλύνεται παρά δυναμώνει.

“Ας προσεγγίσουμε τώρα τὸ ζήτημα ἀπὸ τὴ δεύτερη ὀπτική του γωνία, με κάπως πιὸ ἐκλεπτυσμένα μεθοδολογικά ἐργαλεία.

II. *Ἡ στέγαση καὶ ἡ ἐργασία ὡς μέσο κοινωνικῆς ἐνταξης γηγενῶν καὶ προσφύγων*

Ὁ Σεπτέμβριος εἶναι, φαίνεται, ὁ μήνας τῶν Μικρασιατῶν προσφύγων. Δέν εἶναι μόνο ὁ μήνας πού θυμίζει τὴν καταστροφικότερη ἀπὸ τὶς μέρες τῆς Καταστροφῆς, τὴν καταστροφή τῆς Σμύρνης· Σεπτέμβριο τοῦ 1924 υπογράφεται στὴ Γενεὴ πρόσθετη Πράξη¹¹, πού παραχωρεῖ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους τὴν ἰδιοκτησία καὶ τὴ διαχείριση ἀγροτικῶν καὶ ἀστικῶν κτημάτων στὴν Ἐπιτροπὴ Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων, τὴν Ε.Α.Π. Αὐτὸ κατακυρώνει καὶ τὴν παντοδυναμία τῆς Ε.Α.Π., ἡ ὁποία, Σεπτέμβριο πάλι, ἓνα χρόνο ὠρίτερα, ἐπαιρνε τὸ δρόμο γιὰ τὴν ἱδρύση της: Στὶς 29 Σεπτεμβρίου τοῦ '23 τὸ Συμβούλιο τῆς Κοινωνίας τῶν Ἑθνῶν —μετὰ ἀπὸ τὴν ἐκδηλωθεῖσα ἐπιθυμία ἀπὸ τὶς Τράπεζες Ἀγγλίας καὶ Ἑλλάδας¹² νὰ χορηγηθεῖ προκαταβολὴ δανείου πού ἐπρόκειτο νὰ συναφθεῖ— ἐνέκρινε «σχέδιον ἀρωγῆς» πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ ὑπέγραψε τὸ «Πρωτόκολλον ἀφορῶν τὴν ἀποκατάστασιν τῶν ἐν Ἑλλάδι προσφύγων καὶ τὴν ἱδρύσιν τῆς Ε.Α.Π.» καθὼς καὶ τὸ προσαρτημένο Καταστατικὸ τῆς.

Ἡ Ε.Α.Π. δέν εἶναι ὁ μόνος ὀργανισμὸς πού ἀσχολεῖται μετὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν προσφύγων¹³. Εἶναι ὅμως ὁ πιὸ σημαντικὸς. Ἀπολαμβάνει πλή-

11. Κυρώνεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ Βουλὴ τὴν 24η Ὀκτωβρίου.

12. Ἑθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος.

13. Σὲ δόλοκληρὴ τὴ δεκαετία τοῦ 1920 συναντᾶμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἴδια, τὸ Ταμεῖο Περιθάλψεως Προσφύγων, τὴ Διεύθυνση Ἀστικῆς Ἀποκαταστάσεως Προσφύγων τοῦ Ὑπουργείου Προνοίας, Ὑγιεινῆς καὶ Ἀντιλήψεως, τὴ Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων, τὴν Ὑ.Δ.Α.Π.Σ., τὴν ἀρμόδια Ὑπηρεσία τῆς Ἑθνικῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος.

ρους αυτονομίας και ελευθερίας στις κινήσεις της. Γαίες και κεφάλαια της παραχωρούνται. 'Η διοίκησή της, υπαγόμενη κατά τὸ ἥμισυ στὴν ΚΤΕ και κατὰ τὸ ἄλλο ἥμισυ στὴ δικαιοδοσία τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, εἶναι πανίσχυρη. Τὰ γραφεῖα της ἀπλώνονται σὲ δίκτυο ποὺ καλύπτει ὁλόκληρη τὴν ἐπικράτεια. Τὸ νὰ ἀνιχνεύσεις τὴν πολιτικὴ τῆς Ε.Α.Π. σημαίνει ὅτι μπορείς νὰ «διαβάσεις» ὁλόκληρη τὴν πολιτικὴ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους καὶ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων. 'Ας δοῦμε λοιπὸν τὶς βασικὲς ἀρχές της:

1. 'Η Ε.Α.Π. γνωρίζει τὶ πολὺπλοκη σημασία ἔχει ἡ στέγαση γιὰ τὴν ἔνταξη στὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. Καὶ ἔχει κατ' ἐπανάληψη διατυπώσει τὴν ἀποψη ὅτι χρονίζουσα ἔλλειψη ἱκανοποιητικῆς στέγης καὶ περιθωριοποίηση τοῦ προσφυγικοῦ στοιχείου σημαίνει κινδύνους γιὰ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία. (Τὸ πῶς ὁ καθένας ἀντιλαμβάνεται αὐτοὺς τοὺς κινδύνους, εἶναι ἄλλη ὑπόθεση). Συνειδητοποιεῖ λοιπὸν ἀμέσως τὸν κίνδυνο τῆς διαιώνισης τῆς προσωρινῆς στέγης. Τὴν ἐπομένῃ τῆς Καταστροφῆς ἡ 'Ελλάδα, καὶ κυρίως φυσικὰ ἡ 'Αθῆνα, εἶναι πλημμυρισμένη ἀπὸ προσωρινὰ καταλύματα, μὲ ὅλη τὴν ἀθλιότητα ποὺ αὐτὰ παρουσιάζουν. Σκηνὲς στοὺς ὑπαίθριους χώρους, κατελιγμένα σχολεῖα, θέατρα, δημόσια κτίρια, ἀποθήκες. 'Η Ε.Α.Π. διαγράφει ἀπὸ τὴ συλλογιστικὴ της κάθε σκέψη παράτασης τῆς προσωρινῆς στέγασης (τῆς ὁποίας εἶχε προγενέστερα ἐπιληφθεῖ τὸ Ταμεῖο Περιθάλψεως Προσφύγων) καὶ καταργεῖ κάθε δραστηριότητα πρόχειρου καταλύματος. Κατασκευάζει ἀποκλειστικὰ μόνιμη στέγη. 'Η προσωρινότητα δὲν ἔλειψε βέβαια τὰ ἐπόμενα χρόνια. 'Εκλαμβάνονταν ὁμως ὡς «κατ' ἐξαιρεσιν» καὶ ὡς ἀδυναμία τῆς κρατικῆς στεγαστικῆς πολιτικῆς· δὲν ἀνῆκε ἐπισήμως στὰ πλαίσια αὐτῆς τῆς τελευταίας.

'Η διορατικὴ αὐτὴ πολιτικὴ, συγκρινόμενη μὲ τὴ μορφή ποὺ παρουσιάζει ἡ στεγαστικὴ πολιτικὴ σήμερα ἔναντι τῶν ὀξύτατων στεγαστικῶν προβλημάτων στὶς μεγαλουπόλεις τοῦ τρίτου κόσμου, ἀλλὰ καὶ στὶς εὐρωπαϊκὲς πρωτεύουσες, φαντάζει ἰδιαίτερα συνετὴ. 'Ισχύει δηλαδὴ καὶ γιὰ τὸν ἄθλιο προσωρινὸ καταυλισμὸ αὐτὸ ποὺ ἀναφέρθηκε γιὰ τὴν υποχρεωτικὴ μετακίνηση τῶν πληθυσμῶν. Τότε ἦταν κάτι τὸ ἀνήκουστο, τὸ ἐξωφρενικὸ. Σήμερα, μοιάζει σὰν φυσιολογικὸ. Πραγματικά, παρότι ἡ κατάσταση αὐτὴ ἔχει ἀριθμητικὰ υποχωρήσει, ἡ «μονίμως προσωρινὴ στέγη» στὶς μεγαλουπόλεις ἔχει γίνεи καθεστῶς. Στὸ Λονδίνο φαίνεται πῶς ὅλο καὶ αὐξάνει ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνθρώπων ποὺ κοιμοῦνται σὲ χαρτοκούτια. Στὴ Γαλλία ἀναφέρεται ὅλο καὶ μεγαλύτερος ἀριθμὸς ἀτόμων ποὺ κοιμοῦνται σὲ «κινητὴ στέγη», λ.χ. σὲ μικρὰ φορτηγὰ αὐτοκίνητα. Στὶς ἔρευνες κοινωνιολόγων καὶ ἀρχιτεκτόνων ὁλοένα καὶ περισσότερο ἐμφανίζεται ὡς μόνιμο μέγεθος καὶ σταθερὰ ὑπαρκτὸ κοινωνικὸ πρόβλημα ἡ «πρόσκαιρη στέγη».

2. Δεύτερη ἀρχὴ τῆς ἐπίσημης στεγαστικῆς πολιτικῆς: 'Εστω καὶ ἔμμεσα —ἀνομολόγητα— οἱ πρόσφυγες ἀποκαθίστανται κατ' ἀναλογίαν μὲ τὴν προγενέστερη οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ τους κατάσταση (ὡς ἓνα βαθμὸ μόνον, βέβαια). Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀξίζει νὰ κάνουμε μιὰ διεξοδικότερη διερεύνηση.

Ἡ ἀποψη αὐτή, πού ἔχει ὑποστηριχθεῖ ἀπὸ παλιότερα¹⁴, ἐλέγχεται σὲ πολλοὺς τομεῖς, καὶ στὸ θέμα τῆς στεγάσεως ἰδιαίτερα. Πρῶτα-πρῶτα, ἡ ἴδια ἡ Σύμβαση τῆς Ἀνταλλαγῆς χαράζει τὴν κατεύθυνση αὐτή:

«*Ἀρθρον 14.*

[Ἡ ἐγκαταλειφθεῖσα περιουσία τοῦ μετανάστη] θέλει παραμείνει εἰς τὴν διάθεσιν τῆς Κυβερνήσεως ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ὁποίας αὕτη κεῖται. Οὗτος δικαιούται κατ' ἀρχὴν νὰ λάβῃ ἐν τῇ χώρᾳ ἐνθα μεταναστεύει καὶ διὰ τὰ ποσὰ ἅτινα τῷ ὀφείλονται περιουσίαν ἴσης ἀξίας καὶ τῆς αὐτῆς φύσεως οἷα ἡ παρ' αὐτοῦ ἐγκαταλειφθεῖσα»¹⁵.

Στὰ ἴδια πλαίσια κινεῖται καὶ ἡ καθημερινὴ πρακτικὴ τῆς στεγάσεως. Οἱ πρόσφυγες δὲν ἀντιμετωπίζονται ὡς ἓνα ἐνιαῖο σύνολο ἀναξιοπαθόντων. Παρά τὴν ἐντὸς τοῦ κάθε κρατικοῦ προσφυγικοῦ οἰκισμοῦ ἀναμφίβολη φοβερὴ ὁμοιομορφία, ὥστόσο οἱ οἰκισμοὶ διαφοροποιοῦνται ἐλαφρὰ ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον. Ἄλλου ἐπιπέδου ἡ Κοκκινιά, ἄλλου ἡ Νέα Ἰωνία (μὲ ἀφθονία π.χ. νεροῦ ἢ δεύτερη, σὲ μιὰ Ἀθήνα μάλλον διψασμένη). Διαφοροποιήμενες εἶναι καὶ οἱ κατοικίες τοῦ ἐνὸς οἰκισμοῦ ὡς πρὸς τὶς κατοικίες τοῦ ἄλλου, τόσο στὸ ἐμβαδὸν ὅσο καὶ στὴ λειτουργικὴ πληρότητα καὶ τὴν κατασκευή. Διακεκριμένων κοινωνικοοικονομικῶν ἐπιπέδων εἶναι καὶ τὸ ἀνθρώπινο δυναμικὸ πού καταλαμβάνει τοὺς χώρους κατοικίας. Εἶναι ἄγνωστος ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο γινόταν τελικὰ ἡ ἐπιλογή. Ὅμως, ἀνίσχυροι οἰκονομικὰ οἱ πρόσφυγες τῆς μιᾶς γειτονιάς, μικροτεχνίτες καὶ μικροαστοὶ οἱ ἄλλοι καὶ μὲ προοπτικὲς ἐργασιακῆς ἀποκατάστασης καὶ κοινωνικῆς ἀνόδου. Ἐπρόκειτο, στ' ἀλήθεια, γιὰ μιὰ στεγαστικὴ πολιτικὴ ἀναδόμησης καὶ διατήρησης, κατὰ τὸ δυνατόν, τῶν προγενέστερων κοινωνικῶν δομῶν.

Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις πού ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι καὶ ἡ στάση πού υἱοθετήθηκε στὴ συνέχεια ἀπὸ τὴν Ε.Α.Π. καὶ τὶς ὑπηρεσίες προσφυγικῆς ἀποκατάστασης τῆς κρατικῆς μηχανῆς. Συνίσταται στὸ πέρασμα τοῦ πρόσφυγα ἀπὸ τὴν κατηγορίαν τοῦ ἐνοικιαστῆ στὴν κατηγορίαν τοῦ ἰδιοκτήτη. Πρὸς τὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '20 παρατηροῦμε καὶ τὴν Ἑθνικὴ Τράπεζα νὰ ἀντικαθιστᾷ, καὶ αὐτὴ, τὶς διαδικασίες ἐνοικιάσεως μὲ διαδικασίες πωλήσεως οἰκῶν καὶ οἰκοπέδων. Καὶ ὅχι μόνον αὐτό, ἀλλὰ καὶ νὰ διενεργεῖ δημοπρατίσεις πού ὀδηγοῦν σὲ παραχωρήσεις τίτλων ἰδιοκτησίας ὅχι στοὺς ἔχοντες τὶς μεγαλύτερες στεγαστικὲς ἀνάγκες, ἀλλὰ στοὺς ἰσχυρότερους πλειοδότες.

Ὅλα αὐτὰ εἶναι στοιχεῖα τῆς στεγαστικῆς ἰδεολογίας καὶ πολιτικῆς πού δὲν εἶναι πρωτόγνωρα στὴ διεθνή ἱστορία τῆς κοινωνικῆς στέγης οὔτε ἐφαρμόστηκαν ἀποκλειστικὰ γιὰ τὴν περίπτωσή τῶν δικῶν μας προσφύγων τοῦ '22. Γιὰ παράδειγμα στὴ Γαλλία, τὴν πρωτοπόρα στὰ θέματα κατοικίας

14. *Κοινωνικοὶ μετασχηματισμοί...*, σσ. 189-256.

15. Σύμβασις περὶ ἀνταλλαγῆς..., ὅ.π.

για τὰ ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα, ἡ κοινωνικὴ κατοικία ξεκίνησε ὡς φθηνὴ κατοικία¹⁶, συνεχίστηκε γιὰ πολλὲς δεκαετίες ὡς κατοικία χαμηλοῦ ἐνοικίου¹⁷ καί, ἀπὸ ὅσο γνωρίζω, ἐδῶ καὶ δεκαπέντε περίπου χρόνια ἡ κρατικὴ πολιτικὴ ἐπιστρέφει στὸ καθεστῶς τῆς πώλησης τῶν κατοικιῶν καὶ στὴ δημιουργία ἰδιοκτητῶν μάλλον παρὰ ἐνοικιαστῶν.

Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι αὐτὲς οἱ διακυμάνσεις τῆς ἐκάστοτε κρατικῆς στεγαστικῆς πολιτικῆς ἀπεικονίζουν τὶς δομὲς καὶ ἀκολουθοῦν τοὺς γενικότερους κοινωνικοὺς μετασχηματισμοὺς τοῦ πρὸς στέγασιν πληθυσμοῦ. Στὸ παράδειγμα τῶν προσφύγων τοῦ '22 φαίνεται πῶς ὑπάρχει μιὰ πραγματικὴ *διαστροφάτωση*, πὺν ἀντικαθερπίζεται εἴτε στὴν οἰκονομικὴ τους ἐπιφάνεια εἴτε στὴν κατοικία τους εἴτε ἄλλου. Γιὰ παράδειγμα, ἔξω ἀπὸ τὸν πρόσφυγικὸ οἰκισμό καὶ πέρα καὶ ἀπὸ τὶς διαφοροποιήσεις πὺν ὁ ἴδιος ἐμπεριέχει, ὑπάρχει καὶ ἕνα ἀκόμα πιὸ προλεταριοποιημένο τμήμα προσφύγων. Εἶναι οἱ ἐξαθλιωμένες μάζες πὺν, μὴν καταφέροντας νὰ προσεγγίσουν τὴν κρατικὴ μέριμνα, ἐγκαθίστανται στὶς παρυφές τῶν οἰκισμῶν (καὶ τῆς κοινωνίας) ἢ στοὺς κοινόχρηστους χώρους τῶν οἰκισμῶν, λ.χ. στὰ πλυντήρια ἢ στὰ λιγοστὰ κενὰ ἀνάμεσα στοὺς ἤδη πυκνοδομημένους οἰκίσκους, δημιουργώντας προβλήματα καὶ ὀξύνσεις ἀκόμα καὶ ἀνάμεσα στοὺς ἴδιους τοὺς πρόσφυγες.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὑπάρχουν καὶ πρόσφυγες οἰκονομικὰ ἱκανοί, πὺν μποροῦν καὶ περιφρονοῦν τὴν κρατικὴ φιλάνθρωπη παρέμβαση. Αὐτοὶ εἴτε ἀναμιγνύονται μὲ τοὺς γηγενεῖς στὶς ἐντὸς τοῦ ἀθηναϊκοῦ κέντρου κατοικίες εἴτε προβαίνουν σὲ ἄλλης κατηγορίας ἐγκατάσταση, μέσω τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας αὐτὴ τὴ φορά: Συνεταιρισμός, ἀγορὰ ἔκτασης σὲ προνομιοῦχο περιοχὴ τῆς περιφέρειας τῆς πρωτεύουσας, χωρισμός οἰκοπεδικῶν τεμαχίων, δάνεια, ἀνέγερση ἀστικῶν οἰκῶν ποιότητος. Ἡ Νέα Σμύρνη πλησιάζει νὰ φτάσει τὶς οἰκιστικὲς ἐπιδόσεις τῆς εὐπορῆς ἀστικῆς τάξης πὺν, ἐκείνη τὴν ἐποχὴ καὶ ἀργότερα, δημιουργεῖ τὰ δικά της προάστεια: Ψυχικό, Φιλοθέη καὶ ἄλλα.

Δὲν κουράζεται κανεὶς νὰ ἐπαναλαμβάνει ὅτι τὸ προσφυγικὸ δυναμικὸ βίωσε τὸ φαινόμενο τῆς ἔνταξής του στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία ταυτόχρονα μὲ τὴν ἀναδόμησή του κατ' εἰκόνα τῶν προγενέστερων κοινωνικῶν δομῶν τῶν ὁποίων ἦταν φορέας. Οἱ πρόσφυγες ἀναδομοῦνταν στὶς πρότερες κοινωνικὲς κατηγορίες καὶ ἐντάσσονταν στὴν ἐλληνικὴ κοινωνία «κατὰ τάξεις». Οἱ δύο αὐτὲς πολύπλοκες κοινωνικὲς διεργασίες ἔδρασαν, κατὰ τὴ γνώμη μου, συμπληρωματικὰ καὶ καταλυτικὰ ἢ μιὰ ὡς πρὸς τὴν ἄλλη. Ἐχομε ἐξηγήσει καὶ ἄλλου τὴ λογικὴ αὐτῆς τῆς συγχώνευσης. Δὲν ἦταν ἀσφαλῶς μόνον θέμα κρατικῆς πολιτικῆς. Ἦταν καὶ τὸ ἰδιαίτερο γεγονός ὅτι ἡ μικρασιατικὴ κοινωνία ἀποσπάρθηκε καὶ μεταφυτεύτηκε στὴ νέα πόλη καὶ τὴν ὑπαιθρο

16. H.B.M. = Habitations à Bon Marché.

17. H.L.M. = Habitations à Loyer Modéré.

αυτούσια, με σαφείς τις τάσεις αναδόμησης και αναδιαστρωμάτωσής της. Οί Έλληνες πρόσφυγες συνολικά ήταν μόνο στην επιφάνεια μιὰ όμοιογενής, προλεταριοποιημένη μάζα. Μέσα της ή μάζα αυτή έφερνε τὰ σπέρματα τής αναδόμησης της, πού με τήν εϋνοϊκή εϋκαιρία τής αναπτυσσόμενης κοινωνίας ύποδοχής και με τήν κρατική πολιτική βρήκε διέξοδο γιά νά πραγματοποιηθεί, όδηγώντας στην κοινωνική ένταξη και άμοιβαία άφομοίωση. Άλ- λωστε και τó κοινωνικό παρελθόν των προσφύγων ήταν διπλά ύποβοηθητικό, καθώς συνίστατο σέ μιὰ δομή κοινωνικής στρωμάτωσης πού, παρά τις όποιεςσδήποτε έσωτερικές διαφοροποιήσεις, διαβιούσε έν ίσορροπία και με σχετική κοινωνική άρμονία.

Και τó έρώτημα πού τίθεται είναι: Σήμερα θά μπορούσε άραγε κανείς νά άνιχνεύσει τέτοιες ή παρόμοιες προϋποθέσεις στά προσφάτως άφικνούμενα προσφυγικά σύνολα; Μήπως μιὰ άνωθυμία, μιὰ έλλειψη πολιτιστικής συνοχής, μιὰ κοινωνική άσυνέχεια, μιὰ έσωτερική άποξένωση είναι μάλλον τὰ χαρακτηριστικά τής σημερινής κατάστασης; Και μήπως οί λόγοι αυτοί άκυρώνουν στο έσωτερικό των άφικνούμενων πληθυσμών τήν έλπίδα νά άναπτυχθεί μιὰ δυναμική πού θά όδηγούσε στην επιθυμητή κοινωνική ένταξη και άναβάθμιση; Άσφαλώς πρέπει νά γίνουν κοινωνιολογικές, δημογραφικές, στατιστικές έρευνες γιά νά άποκρυπτογραφήσουν έξονυχιστικά τήν πραγματική εικόνα των 500.000 (κατά τις κυβερνητικές εκτιμήσεις) πρόσφατα άφικθέντων στη χώρα μας. Άλλά γιά τήν ώρα μπορούμε νά διατυπώσουμε συνοπτικά ως ύπόθεση εργασίας τή γνώμη ότι τó σύνολο των ανθρώπων αυτών, μικρότερο σέ αριθμό αλλά ριζικά διάφορο στη δομή του άπό των Μικρασιατών προσφύγων τού '22, άποτελεί σύνολο πού δέν ύπόσχεται ένεργητική, έποικοδομητική, δυναμική στάση στις εύρύτατες και πολύπλοκες διαδικασίες τής κοινωνικής άφομοίωσης.

3. Ένα άλλο σημείο όπου έμφανίζονται άναλογίες, αλλά και σαφείς κατά βάθος διαφοροποιήσεις άνάμεσα στο '22 και τó '92, είναι τó ζήτημα τής άνεργίας των προσφύγων, και συγκεκριμένα ή μορφή και τó περιεχόμενό της. Τó προλεταριοποιημένο τμήμα των άστων προσφύγων τού '22 ήταν άστεγο (στην άρχή τουλάχιστον), άεργο, φτωχό, περιθωριοποιημένο. Ήταν έκ πρώτης όψεως ό,τι είναι τó προλεταριοποιημένο τμήμα, άντιστοίχως, των κατοίκων των ύποβαθμισμένων περιφερειακών δακτυλίων γύρω άπό τις σημερινές μεγαλουπόλεις. Όστόσο, στο βάθος οί διαφορές είναι ύπαρκτές.

"Ας καταγράψουμε τήν εικόνα τής άνεργίας σήμερα: Γιά τὰ 13 έκατομμύρια άνέργων τó 1992, (άπό τὰ 53 έκατομμύρια των φτωχών τής Εϋρώπης, τής Εϋρώπης των Δώδεκα, δηλαδή τής Εϋρώπης των 340 έκατομμυρίων κατοίκων) γράφονται πολλά. Πολλοί λένε ότι ούτε οί φτωχοί είναι στο άκέραιο φτωχοί, ούτε οί άνεργοι είναι άπαραιτήτως φτωχοί. Ό αριθμός των δεύτερων (των άνέργων) λέγεται ότι κακώς έμφανίζεται τόσο ύπερβολικός, διότι κακώς παραγνωρίζεται ή δέν συνυπολογίζεται τó γεγονός ότι στην άνεπτυγμένη Εϋρώπη δέχονται «άξιοσημείωτα βοηθήματα έκ μέρους τής πολιτικής τής πρόνοιας». Άλλά και ό αριθμός των φτωχών, ίσχυρίζονται πολλοί, πα-

ρουσιάζεται τεράστιος λόγω του ότι τα στατιστικά όρια της φτώχειας είναι υπερβολικά υψηλά και, κατά συνέπεια «χωρούν πολλούς»¹⁸.

Τίποτα από αυτά τα δύο δεν συνέβαινε με τον άνεργο πρόσφυγα του '22. Οί άνεργοι εκεί ήταν άνεργοι και οί φτωχοί φτωχοί. Άντικειμενικά λοιπόν, αν συγκρίνουμε τις κατηγορίες εκείνες των άπόρων με τις σημερινές, δυσμενέστερη θα παρουσιαζόταν ή τότε κατάσταση. Όμως, στη σημερινή έποχή διαθέτουμε πιό λεπτεπίλεπτες προσεγγίσεις για τη φτώχεια και την περιθωριοποίηση και ή άνεργία δεν λειτουργεί, κοινωνικά, μόνον ως ένα στοίχημα προσφοράς και ζήτησης.

Πρώτα-πρώτα είναι ή *έκπαιδευση*. Στις μέρες μας, ως μην τó ξεχνούμε, θεωρείται περισσότερο «αυτονόητη» από όσο άλλοτε, γι' αυτό και ή έλλειψη της περισσότερης «άπαράδεκτη». Οί αναλύσεις λένε ότι όχι μόνον ή έλλειψη άπολυτηρίου του Λυκείου λειτουργεί ως άνασταλτικός παράγων στους μελλοντικούς έργοδότες, αλλά ότι ακόμα και ή καθυστέρηση άπόκτησής του δημιουργεί ύποψίες... Νά ένα σημείο, ή μόρφωση, στο όποιο οί πρόσφυγες, πού, όπως είναι εν γένει γνωστό, «ήξεραν γράμματα», δεν ύστερούσαν και δεν ύπολείπονταν των γηγενών, στην κοινή τουλάχιστον συνείδηση.

Ή *είδικοευση* στην επαγγελματική κατάρτιση είναι μιá άλλη συνιστώσα του ζητήματος της εργασίας. Τότε έπαιζε σημαντικό, αλλά σήμερα παίζει πολύ σημαντικότερο ρόλο στην εξεύρεση εργασίας — πράγμα πού εξηγείται από την υπερανάπτυξη των τεχνολογικών δεδομένων. Τó γεγονός αυτό δημιουργεί πρόσθετες έπιπτώσεις: Παρόλο πού στη χώρα μας, αλλά και άλλοι, είναι εντέλει ακόμα μεγάλο τó ποσοστό άναγκών σε άνειδίκευτα χέρια, ή εξειδίκευση ως *άξία* της έποχής μας και, αντιστρόφως, ή μη άπόκτησή της από τόν εργαζόμενο παίζει και ρόλο συναισθηματικό και ήθικό και ψυχολογικό και δημιουργεί πρόσθετο άγχος. Ξέρουμε πόσο οί πρόσφυγες του '22 ύπερτερούσαν στο σημείο αυτό και πόσο τούτο τούς βοήθησε και πρακτικά και ήθικά. Τί άποτελέσματα θά μάς έδινε άραγε μιá άνάλυση του ζητήματος αυτού για τούς σημερινούς πάσης φύσεως πρόσφυγες σε σχέση με τούς γηγενείς εργαζόμενους πληθυσμούς;

Άπό τήν άλλη μεριά φαίνεται ότι στις μεγάλες εύρωπαϊκές πρωτεύουσες και σε άλλα άστικά κέντρα, ένοχοποιείται και τó χρώμα. Άλλά και ή γειτονιά έπίσης. Γράφουν οί κοινωνιολογικές αναλύσεις: «Άν έστω και λίγο ή σχολική άποτυχία ή ή άποπομπή από τó σχολείο συνδυαστεί με κάποιους άλλους δείκτες —γειτονιά γνωστή ως «δύσκολη», χρώμα έλαφρώς πιό σκούρο, ένα έπώνυμο κάπως διαφορετικό— οί μηχανισμοί της άπόρριψης και της περιθωριοποίησης αρχίζουν άυτομάτως νά λειτουργούν...». Στο σημείο αυτό της γειτονιάς και των διακρίσεων στις όποιες ό προσφυγικός οίκισμός πα-

18. Denis Clerc, De la production des richesses á la production des exclus, *Le Monde diplomatique*, Ιούλιος 1992.

ραπέμπει, οί πρόσφυγές μας του '22 θά είχαν πολλά νά διηγηθοῦν. Ἄλλὰ καί οἱ ἐργατικοί οἰκισμοί (ἦ καί κάποιοι οἰκισμοί *ἀνέργων*) δὲν πᾶνε πίσω.

Συμπερασματικά: Εἶναι δύσκολο νά συγκρίνουμε τίς βάρβαρες συνέπειες τῆς φτώχειας καί τῆς ἀνεργίας τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα μας —καί μάλιστα σέ μιὰ κοινωνία μὲ ἀρκετὲς ὑστερήσεις ὅπως ἡ ἐλληνική— μὲ τίς ὑπολεις συνέπειες τῆς ἀνεργίας τῶν σημερινῶν (ἦ καί τῶν αὐριανῶν) ἀναπτυγμένων κοινωνιῶν. Πρόκειται γιὰ δυὸ μορφὲς ψυχοκοινωνικοῦ ἄγχους ποὺ στιγματίζουν καί ἐξουθενώνουν εἴτε τὸν πρόσφυγα εἴτε τὸν γηγενή, ἀλλὰ κατὰ διαφορετικὸ τρόπο ἢ κάθε μιὰ, ἐξ οὗ καί τὸ μὴ συγκρίσιμο τῶν μεγεθῶν. Σήμερα, σὲ μιὰ ἐποχὴ τεχνολογικῶν μεταβολῶν —ἄρα καί ἐργασιακῆς ρευστότητας—, ὁ ἀνέργος δὲν ἀρκεῖ νά βρεῖ μιὰ ἐργασία· πρέπει καί νά μπορεῖ νά τὴ διατηρήσει. Τὸ ἄγχος τῆς διατήρησης τῆς ἐργασίας εἶναι ἰσότιμο μὲ τὸ ἄγχος τῆς ἀνεργίας. Οἱ κοινωνιολόγοι, ἀναλύοντας τὴν ἐποχὴ μας, μιλοῦν ἐπίσης γιὰ τὴν «ψύχωση τῆς ἀποτυχίας»¹⁹ ποὺ δημιουργεῖ στὸ ἄτομο ἢ παρατεταμένη ἀνεργία μέσα σ' ἕναν κόσμο ποῦ, φαινομενικὰ τουλάχιστον, εὐημερεῖ. Ἡ παρατεταμένη ἀνεργία στιγματίζει, λένε. Τὸ αἶσθημα αὐτὸ εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ τὴν πικρία καί τὴν ἀγωνία τοῦ Ἑλλήνα πρόσφυγα τοῦ '22. Ἄλλὰ εἶναι ἐπίσης ὀδυνηρό.

4. Περνῶ σὲ μιὰ τελευταία παρατήρηση γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἔνταξη τῶν ἀστῶν προσφύγων τοῦ '22. Εἶναι ἡ στάση τους στὰ περιθώρια τῶν τυπικῶν, θεσμοθετημένων διαδικασιῶν ἔνταξής τους στὴν κοινωνικὴ δομὴ: ἡ ἄτυπη, πηγαία, κοινωνικὴ συμπεριφορὰ τους.

Τὰ προλεταριοποιημένα κοινωνικά στρώματα τῆς ἐποχῆς καί κυρίως τὰ προσφυγικά ἀναπτύσσουν δικούς τους, αὐθόρμητους, πηγαίους τρόπους νά χρησιμοποιοῦν καί νά τροποποιοῦν τὸ περιβάλλον τους σύμφωνα μὲ τίς ἀνάγκες τους καί τὰ βιώματά τους. Ἄς μὴν ἀναφέρουμε ἐδῶ ἀναλυτικὰ τὸν τρόπο ὀργάνωσης τοῦ περιβάλλοντος καί τὴ διευθέτηση ἢ τὴ μικροδιακόσμηση τῆς κατοικίας. Ἄς θυμηθοῦμε ὅμως πόσο τὸ προσφυγικὸ σπίτι ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ ντόπιο καί ἀναδεικνύει μιὰν ἀλλοιώτικη, ἰδιάζουσα κουλτούρα.

Δεύτερον, ἔχουν συμμετοχὴ στὴν πολιτικὴ ζωὴ τοῦ τόπου εἴτε ὡς ψηφοφόροι εἴτε ὡς ἐνεργὰ μέλη καί ἐμφανίζονται ὡς συμπαγεῖς κοινωνικὲς ομάδες μὲ ξεχωριστὴ πολιτικὴ συμπεριφορὰ. Εἶναι γνωστὸ καί ἀπὸ πολλὲς ἀξιόλογες σχετικὲς μελέτες ὅτι οἱ πρόσφυγες τοῦ '22 ἀποτελοῦν κατ' ἀρχὰς συμπαγεῖς ἐκλογικὸ σῶμα ψηφοφόρων μὲ ξεκαθαρισμένους ἀπόψεις, κριτικὴ στάση καί διατυπωμένα αἰτήματα καί συγκεκριμένες προσδοκίες. Μὲ ἀστικό, φιλελεύθερο πολιτικὸ ὑπόβαθρο, μὲ ἔντονη τὴ συναισθηματικὴ ἐμπλοκὴ τους στὰ ἐλληνικά πολιτικὰ πράγματα, μὲ ἀγανάκτηση ἀπέναντι στὸ Λαϊκὸ Κόμμα (στὸ βαθμὸ ποὺ τὸ θεωροῦν ὑπαίτιο γιὰ τὴν κακὴ τροπὴ ποὺ πῆρε ἢ «ὑπόθεσή» τους), μὲ διατρανωμένη ἀφοσίωση στὴ μιὰ ἀπὸ τίς ἰσχυρές πολι-

19. Ὁ.π.

τικές φυσιογνωμίες της εποχής —και ολόκληρης της ελληνικής πολιτικής ιστορίας—, τὸν Βενιζέλο. Δηλαδή, ἓνα κοινωνικὸ σύνολο μὲ δυναμικὴ πολιτικὴ συμπεριφορά. Ἐξάλλου, ὅταν ἀργότερα κρίνουν πὼς τὸ Κόμμα τῶν Φιλελευθέρων ἀσκεῖ συντηρητικὴ πολιτικὴ καὶ ἀθετεῖ τὶς ὑποσχέσεις του ἢ δὲν ὑποστηρίζει ὅσο ἐκεῖνοι ἀνέμεναν τὰ συμφέροντά τους, στρέφονται μαζικά, ὅπως ξέρουμε, πρὸς τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα τῆς Ἑλλάδας, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπίσης ἀναπτύσσουν ἰσχυροὺς δεσμοὺς εἴτε στὰ ἴδια τὰ ὄργανα τοῦ κόμματος εἴτε στοὺς συνδικαλιστικoὺς φορεῖς του.

Τρίτον, ἔχουν ἀναπτύξει τρόπους ἔκφρασης δυναμικοὺς, σημαντικοὺς στὸ πεδίο ποῦ ἀποκαλοῦμε γενικότερα «κουλτούρα τῆς καθημερινῆς ζωῆς» —καὶ ἀναφέρω ὡς κορυφαῖα παραδείγματα ὄχι μόνο τρόπους συμπεριφορᾶς ποῦ διατηρήθηκε καὶ ἐπιβίωσε ἐν μέσῳ καινούριων προτύπων, ἀλλὰ καὶ τρόπους μαγειρικῆς, ἢ, κυρίως, τρόπους ἔκφρασης μέσω τῆς λαϊκῆς μουσικῆς. Ἄς μὴν ξεχνοῦμε ὅτι ἡ διάκριση τῶν Μικρασιατῶν προσφύγων σὲ αὐτὴν τὴν τελευταία δὲν αἰτιολογεῖται μόνο μὲ κριτήρια ποιότητος ἢ αὐξημένης καλλιτεχνικῆς παραγωγῆς, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μοναδικὸ στὸ εἶδος τοῦ φαινομένου: Ἐπηρεάσε τὴ ζωὴ καὶ τὸν τρόπο ἔκφρασης ἄλλων περιθωριακῶν στρωμάτων (ρεμπέτες κτλ.), ἀλλὰ καὶ ἀναδείχθηκε σὲ σπάνιο παράδειγμα *λαϊκῆς μουσικῆς τῆς πόλης*, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς ἔκφραστικὲς δυνατότητες τῆς ὑπαίθρου ποῦ ἀποτελοῦν φαινόμενο πιὸ συνηθισμένο.

Τέλος, νομίζω ὅτι εὐσταθεῖ ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ προσφυγικὸ στοιχεῖο ἀνέπτυξε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀξιόλογα δίκτυα ἀλληλεγγύης²⁰. Ἀφοῦ στὴ δεκαετία τοῦ '50 τὸ «καλάθι ἀπὸ τὸ χωριὸ» στήριξε γενιὲς ολόκληρες ἐσωτερικῶν μεταναστῶν —καὶ ἦταν μιὰ μόνο ἀπὸ τὶς πολλὰς μορφές ἀλληλεγγύης— θὰ ἦταν παράλειψη νὰ μὴν ἐλέγξουμε τὶ εἶδους δίκτυα ἀλληλεγγύης, συναφῇ μὲ τὴ δική του πολιτιστικὴ ὄντοτητα καὶ ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητές του, εἶχε ἀναπτύξει τὸ δυναμικὸ καὶ συναισθηματικὸ προσφυγικὸ στοιχεῖο.

Ὅλα τὰ παραπάνω ἔχουν λίγο-πολὺ ἐρευνηθεῖ (ἴσως τὸ τελευταῖο κάπως λιγότερο), ἀλλὰ ἔχουν ἐξεταστεῖ μεμονωμένα τὸ καθένα. Νομίζω ὅμως ὅτι ἡ ἀξία τους ἔγκειται στὴ διαπλοκὴ καὶ στὶς ἀλληλεπιδράσεις αὐτῶν τῶν «κοινωνικῶν στάσεων», γιατί αὐτὲς δείχνουν ὅτι οἱ πρόσφυγες τοῦ '22 ἦταν στὸ περιθώριο τῆς κοινωνίας, ἦταν οἱ ἴδιοι ἓνα περιθώριο (πρὶν ἀναδομηθοῦν κοινωνικά), ἀλλὰ ἓνα περιθώριο ὄχι ἀνομικὸ, ἦταν ἓνα περιθώριο μὲ συνοχή, μὲ πολιτιστικὴ καὶ κοινωνικὴ δυναμικὴ καὶ μὲ μιὰ ἰδιάζουσα αἰσθησι τοῦ πολίτη, βασισμένη ἴσως σὲ νοσταλγικὰ στερεότυπα, ἀλλὰ πάντως ὑπαρκτή.

Τὶ ἀπὸ αὐτὰ ἰσχύει στὰ σημερινὰ περιθωριοποιημένα κοινωνικά στρώματα, ποῦ οὔτε τὸ περίγραμμά τους δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ ὀρίσει... Μήπως

20. Vika Guizéli, Maria Mantouvalou, *Vers de nouvelles formes de démocratie, de solidarité, d'intégration ou d'exclusion urbaines*, πολυγρ., ARCI, σ. 13.

εἴμαστε κατ' ἐξοχήν ἐμπρὸς στὸ φαινόμενο ὅπου ἡ λεγόμενη «κουλούρα τοῦ φτωχοῦ»²¹ ἔχει ἐξανεμιστεῖ, καὶ μήπως αὐτὸ εἶναι ἓνα τεράστιας σημασίας συστατικὸ τῶν σύγχρονων κοινωνιῶν μας;

Ἄς συνοψίσουμε, καταλήγοντας σὲ ἓνα συμπέρασμα-ἐρώτημα: Εἴπαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι τὸ προσφυγικὸ ζήτημα τοῦ '22 μπορεῖ νὰ ἐξεταστεῖ καὶ μέσα ἀπὸ τὸ ἐνδιαφέρον μας γιὰ τὴν πόλη. Σχεδὸν παντοῦ στὸν κόσμον ἡ πόλη εἶναι ὁ τόπος στὸν ὁποῖο καθρεφτίζεται τὸ περίγραμμα τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ τὴν παράγει. Σιγά-σιγά ὅμως ἡ ἀστικοποίηση (ἡ urbanisation) ἔγινε συνώνυμο τῆς διάσπασης τῶν κοινωνικῶν δεσμῶν, ὅπου οἱ πιὸ μειονεκτικοὶ πληθυσμοὶ βρίσκονται ἐξωθημένοι στὴν ὑποβαθμισμένη περιφέρεια — καὶ στὸ περιθώριο τῆς κοινωνίας. Ἡ κριτικὴ στὴ σύγχρονη πόλη στηρίζεται στὸ μεγαλύτερο βαθμὸ στὴν περιφέρεια. Τὴν πόλη, λένε, δὲν τολμοῦμε πιά νὰ τὴ λέμε πόλη. Τὴ χωρίζουμε σὲ ζῶνες (βιομηχανικὲς, ἐμπορικὲς...) καὶ κυρίως σὲ κέντρο καὶ σὲ περιφέρεια. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἀποδιάρθρωση τῆς πόλης σὲ ζῶνες ἐκφράζει καὶ τὴν καταστροφὴ τῆς αἰσθησης τοῦ κοινωνικοῦ, τῆς αἰσθησης τοῦ πολίτη, τῆς αἰσθησης τοῦ κατοικοῦ²². Αὐτὴ ἡ κατάσταση ταυτίζεται μὲ τὴν ἀπώλεια ὅλων τῶν πολιτιστικῶν σημείων ἀναφορᾶς γιὰ τοὺς κατοίκους καὶ μὲ τὴν ἀπώλεια τῆς ἴδιας τῆς πολιτιστικῆς τους ταυτότητας, ἀνύπαρκτης πλέον.

Οἱ πρόσφυγες τοῦ '22 ἐγκαταστάθηκαν μέσω τῆς κρατικῆς πρωτοβουλίας στὴν περιφέρεια τῆς πρωτεύουσας, ἀλλὰ ἡ πόλη, καθὼς ἐπεκτάθηκε, ἤρθε καὶ ἀγκάλιασε καὶ τὴν Καισαριανὴ καὶ τὸ Βύρωνα καὶ τὴ Νέα Ἰωνία. Ὅτι τὰ πράγματα δὲν ἔγιναν μὲ τόσο εἰδυλιακὸ τρόπο ὅσο μιὰ «ἀγκαλιὰ» εἶναι γνωστό· ἀλλὰ ὅτι οἱ πρόσφυγες ἐντάχθηκαν ἐντέλει στὴν πόλη — καὶ στὴν κοινωνία — εἶναι ἐξίσου ἀναμφισβήτητο.

Μὲ δυὸ λόγια: Τὸ προσφυγικὸ ζήτημα τοῦ '22 ἦταν ἓνα οικονομικὸ, κοινωνικὸ, πολιτικὸ καὶ πολιτιστικὸ ζήτημα τεραστίων διαστάσεων γιὰ τὴν κοινωνία μας. Συνέβη. Καὶ οἱ κραδασμοὶ τοῦ ἀπορροφήθηκαν. Μποροῦμε ἄραγε νὰ ποῦμε ὅτι οἱ σύγχρονες κοινωνίες, ἀπείρως πιὸ ἐξοπλισμένες τεχνολογικά, ἀλλὰ μὲ ἄλλες κοινωνικὲς, συναισθηματικὲς καὶ ἠθικὲς ικανότητες, ἔχουν τὴ δύναμη νὰ ἀντιμετωπίζουν ἐπιτυχῶς τέτοιας ἐμβέλειας κοινωνικὰ ζητήματα; Ἀπὸ ὅσα ὡς τώρα παρουσιάσαμε δὲν δικαιολογεῖται ἐξαιρετικὴ ἀισιοδοξία.

21. Richard Hoggart, *The Uses of Literacy*, Λονδίνο, 1957, γαλλ. μτφ. *La Culture du pauvre*, Παρίσι 1970, σσ. 87-99 καὶ κεφ. 5 καὶ 6, σσ. 181-259.

22. Patrick Viveret, Réintégrer la "zone" dans la ville, *Le Monde diplomatique*, Ὀκτ. 1991.